

ГЛОБАЛИЗАЦИЯ, СУВЕРЕНИТЕТ И ЧОВЕШКИ ПРАВА

Иван РАЙЧЕВ

Изследването на проблеми като “суверенитет” и “човешките права” налага още веднъж да припомним, че глобализацията следва да разглежда като непрекъснат процес на развитие не само в икономически, но и в културен план, в начина на живот, т.е. глобализацията е повсеместна тенденция на съществуването ни.

Глобализацията се характеризира с три особености: разпростира се върху всички обществени системи; присъства и в най-дискретните структури на културното възпроизводство; това е диалектика между общото и локалното (глокализация, Улрих Бек).

Как се отразяват тези промени върху разбирането за суверенитет и човешки права, наследени от епохата на класическата модерност?

Националният суверенитет в глобализиращия се свят

Модерността е свързана с изменения в легитимирането на държавно-политическата власт. *На първо място*, излиза на преден план принципът за териториалното единство на държавата. Модерната държава се отличава от средновековната по това, че престава да е “персонален съюз”, а се определя от затворена територия, върху която се простира правен порядък, санкциониран от съответните и органи. *На второ място*, това е интерпретираната от Жан Боден теза (Boden, 1977) за независимостта и неограничеността на суверенитета на държавата. За разлика от Макавели, Боден обвързва държавното управление не просто със закона, а със системата на правото. Редакцията на Жан Боден превръща (на теория и практика) владетеля от главнокомандващ и съдия в законодател. В ядрото си суверенитета започва да се разбира като законодателна компетенция. *На трето място*, това е разбирането на идеята за легитимността на суверенитета – държавната власт зависи от съгласието на управляващите, с което се ражда разбирането за народния суверенитет. По този начин суверенитетът, именно като изява на

народната воля, придобива специфично нормативно съдържание в противовес на самия държавен монопол на упражняването на властта.

В края на XIX век съществуват много спорове и определения на понятието “суверенитет”, което се обяснява с близки до неговото прагматична ефективност понятия като “самоопределяне”, “господство”, и “държавна власт”. Може би най-точно ще се схване спецификата на “суверенитета”, ако се посочи че той е правно понятие, тъй като повечето близки до него понятия не включват задължително правен момент в дефиницията си. Както посочва Георг Йелинек: “Господстващата власт става правна власт вследствие на това, че е ограничена” (Йелинек, 1993). Суверенитетът изразява както независимост и външна неограниченост, така и юридическа консистентност и вътрешна самоограниченост.

Очевидно е, че посочените принципи са свързани помежду си така, че препращат един към друг (върху територията се упражнява отношение на власт, а не на собственост, и затова тя е неделима – неделимостта на властта се определя и постига от нейното функционално единство, правна структурираност и изразяване на общата воля; множеството от населението в държавата се обединява и квалифицира като народ само в единството на двете си роли на субект и обект на властта).

Територията, населението и властта са трите елемента на държавата.

Какво е тяхното единство в процеса на глобализацията?

Глобализацията, още при дефинирането и подсказва, че териториалните граници на отделните държави не са пречка пред тенденциите ѝ. Но съвременното общество познава по-рано схванати процеси които протичат на наднационално равнище. *На първо място*, това е икономиката с нейните световни пазари и мултинационални компании. Универсално значение придобива и екологията, която се превръща от частен в обществен проблем. Това се отнася и за културата, където нещата са очевидно ясни, най-малкото мосовия туризъм и масовата култура се превръщат в общ стандарт. Глобализацията провокира преструктурирания в сферата на публичността, която в някои случаи дори е в състояние да се мобилизира по-лесно на наднационално, отколкото на национално ниво. Последниците се отразяват и върху политиката. В известен смисъл разбирането за външна политика става условно.

Тук обаче възниква проблемът с разбирането на понятието “суверенитет”. Следвайки Йелинек (Jellinek, 1920), суверенитетът се разкрива *вътрешно* – в *позитивен план* (изключителна възможност за

определяне на правния ред, но именно правния, а не абсолютния порядък) и *външно* – в *негативен* план (невъзможност за ограничаване на законодателната политика на държавата от друга власт: от страна на църквата, претенциите на някоя империя или могъществото на съсловията). Процесите на глобализация се оказват заплаха за суверенитета на отделните държави и дори за органите на международното право. Разбира се, държавите реагират на тези промени. Някои от компетенциите и правомощията на суверенитета се делегират на международни форуми и институции, но проблемът остава.

Как може да легитимират тези промени?

Както е добре известно Имануел Кант, се опитва да изведе в своето произведение “Учението за правото”, разбирането си за легитимната държава с помощта на априорна идея за необходими правни отношения между индивидуални дейци, разбирани в качеството им на правни субекти. Заедно с това изграждането на правния мир не трябва да надскача параметрите на отделните държави, което би довело по думите на Им. Кант до “световна република”. В “Учението за правото” Им. Кант въвежда принципа на разума, изискващ и заставащ ни да преинемем от естествено състояние (*status naturalis*) към гражданско състояние (*status civilis*); това е принципът *Exeundum ex stati naturali* (естественото състояние да се напусне); и добавката наречена от него “позволителен закон”. *Първият принцип* дефинира разумната повеля правните субекти да придобият публично правен статут и да заменят взаимното регулиране на отношенията си с посредничество и доверие в общата власт. В светлината на този принцип естественото състояние изглежда и е допуснато само като “временно състояние” и средство, което притежава само условна валидност, доколкото следва да се преодолее. Вторият принцип позволява при определени обстоятелства да се приложи принуда, така че да се напусне частно-правното естествено състояние в името на общо споделената регулация на публично-правното гражданско състояние. И в този случай позволеността регламентира нещо есловно в името на по-пълноценното състояние. Като резултат от валидността на тези две изходни положения на Разума Им Кант извежда легитимността и необходимостта на демократичната конституционна държава, характеризираща се както с разделение на властите, така и с основанието ѝ с помощта на народния суверенитет.

Подобни принципи имат своята валидност в разума и ако искаме да посрещнем предизвикателствата на настоящото, бихме могли да се

ославяме и в този случай на тях, при условие на една разширена перспектива. Всъщност и самия Им Кант е допускал през определен период възможност за задължаващо надскачване на състояние на взаимен паритет в името на международната общност. По-късно той изоставя тази идея заради завоювания народен суверенитет и неговите предимства. Наддържавните обединения са от такова естество, че свързания с тях риск може да върне назад в историята постигнатото със суверенитета състояние. *Суверенитетът е бариера* пред възможността за нечия хегемония, както и постоянна способност за самозащита (Кант, 1795).

Това, което пише Им Кант, е валидно за времето си, но ако отидем по-далеч в разсъжденията си ще достигнем до две други тези (вж. Йотов, 2001).

Първо, днешните процеси на глобализация се развиват много по-бързо и и далеч по-безпрепятствено в областта на частното право. Всичко това води до добра и удачна саморегулация на взаимодействията, но съгласно Им. Кант подобно изоставане на публично-правното регламентиране означава правно, но все пак само естествено състояние, крепящо се на противоборството, а не на съвместността. Следователно бихме могли да издигнем тезата, че оставена на самотек, регулирана единствено като частно-правна материя, глобализацията представлява своеобразен регрес, отстъпление на човечеството от състоянието на неговите членове на граждани, на публично-правни субекти. Колкото повече глобализацията заприличва на естественообразен (*natyrwuchsig*) процес, толкова повече хората, предверяващи се на нейната способност за саморазвитие и самовъзпроизводство, губят от гражданския си статус, ще рече – и от способността си колективно и със свободна роля да вземат суверенни решения. Оттук и изводът: глобализацията не следва да се възпира, а да се откликне компесаторно спрямо въздействието ѝ върху статуса на гражданите, така че да не замлъкне нито индивидуалната, нито колективната воля. И тъй като това е невъзможно в рамките на отделната държава, следва да се предвидят форуми, на които да се дава израз на общата воля на “световното човечество”. Примерите в това отношение са многобройни – от строежа на атомните централи в по-граничните райони до събирането на данъците от мултинационални компании. Коя държава ще събира данъците в тези случаи? Фискалната политика на отделната държава е именно полето, където частно-правните отношения се превръщат непосредствено в публично-правни;

регулацията им изисква волята за формирането на обща политика и за изграждането на администрация, която да я осъществява.

Второ, налице са опасностите от изграждането на международни органи, които вместо да трансформират сувереността на по-високо ниво, могат да го погребат под псевдоформи, зад които се крие претенцията за хегемония и манипулация. Уроците на Им. Кант ни задължават да обърнем по-сериозно внимание на идеята му за “обединена и съвпадаща напълно воля на всички” (Кант, 1980а). Тъй като суверинитетът разкрива истинското си и нормативно съдържание чрез разбирането му като народен суверинитет, така и в този случай опасностите от хегемония и манипулация избледняват, щом предположим постигането на (все)общо съгласие в наднационален план. И отново както става дума за същността на суверинитета по отношение на законодателството, така и тук се има предвид именно полагането на общи норми, а не обсебването на тези функции от правораздавателни или правителствено органи. Докато само правителствата или предимно те обсебват проблемите по регулацията на международните отношения, суверинитетът ще продължава да бъде застрашен и разширяването му няма да получи задоволителна реакция.

Юлистрация за това е разграничението на Ю. Хабермас между “функционална” и “социална” интеграция. Когато политиката само догонва пазара, само откликва на неговите императиви, е налице единствено системно-функционална интеграция. Това важи както в национален, така и в наднационален план. Социалната интеграция изисква ангажирането не просто на подсистемите, а на жизнения свят, на културата в най-общ план, която не може да преработи проблемите зад гърба на участниците, а изисква тяхното пълноценно участие. Затова, ако спрямо предизвикателствата на глобализацията реагират единствено правителствата и други глобални играчи, ще е налице системна интеграция, а тя би била и социална, ако решенията по наболелите проблеми са резултат от най-широки дебати и от обединената воля на засегнатите.

По този начин суверинитетът ще се разгърне и на едно по-високо ниво. Така отдавна откритото разминаване между обема на понятията “суверинитет” и “държавна власт” ще позволи и нов функционален прочит. Докато в плана на отделната държава суверинитетът, както посочихме по-горе, съвпада със законодателната власт, така в случая с международното право суверинитетът трябва да допусне при своето упражняване не само равноправното участие на всички държави, но и равноправното участие наред с държавите и това на държавни съюзи, регионални образувания и междуличностни сдружения.

В заключение следва да се посочи, че суверенитетът е и нормативно понятие... Така както в хода на осмислянето му през XVIII век той е получава съдържателен прочит като *народен суверенитет*, така и сега той следва да не отстъпи назад, а да се разгърне в по-широк от държавните граници план. Освен *нормативна история*, суверенитетът притежава и *фактическа история*. Преди понятието се е формирало като защита от конкуриращи го власти – Църквата, крупните феодални съсловия, днес, предвид реалната конкуренция в процеса на глобализацията, той застава пред нова дилема: *да отстъпи или да се развие*. Наложително е едно терминологично уточнение. Някога Йелинек използва думите, характеризиращи суверенитета формално; това са “*независимост*”, “*върховенство*” и “*неограниченост*” (Jellinek, 1920). Третият белег “неограничеността” се оказва далеч не толкова безпроблемен, колкото останалите, защото правовия характер на държавния порядък по същността си е вече самоограничение, така както всяко самоопределяне. Следователно днес трябва да се апелира да не се смесват и отъждествяват “независимост” с “неограниченост”.

Важното е суверенитетът да се упражнява независимо, а не неограничено! В това е смисълът на автономията.

В Конституцията на Република България суверенитетът е запазен единствено от узурпиране (чл. 1 и 44), но не и от (само) ограничаване. Да припомним, че България придобива своя суверенитет едва през 1908 година, провъзгласен във Велико Търново.

Човешките права и глобализацията

Разликата между проблема със суверенитета и с този за човешките права се дължи на следната асиметрия: суверенитетът е общо-призната тема в политиката и правото, докато човешките права не са.

Изясняването на проблема изисква да си даваме сметка, че съдържанието на човешките права може да е различно вследствие на конкретно-историческата интерпретация или да се използва в името на властови претенции като прикриваща идеология... Оттук следва, че разминаванията са не само в плана на семантиката (смисъла), но и на прагматиката. Следователно би било незачитане на цялата европейска история, ако прибързано човешките права се обявят само за идеология и не се изследва конкретният случай на политическото им упражняване. Да не се отчитат тези особености, ще рече да се забравя, че дефинира-

нето на човешките права има предвид хората като такива, хората в качеството им на човеци.

Същинският проблем с интерпретацията на човешките права е в обосноваването им, което трябва да реши доколко то да е *неутрално* и доколко да е *чувствително* спрямо *културното своеобразие*. Интеркултурните дебати вече са допринесли за изясняването на ситуацията.

Какви са най-честите упреци срещу политиката на човешките права? Това е най-вече възражението, че те били свързани изцяло със “западната” култура. От гледна точка на другите култури западното разбиране им изглежда като заплаха... Но до каква степен може да се каже, че отделните държави са “монокултурни”, че доминиращата в тях култура определя кода и на останалите? Едва ли съществува подобна реалност, в която да не съжителстват различни и понякога противоречащи си културни модели и традиции. Така че всяка държава вече познава *респекта и зачитането на някакво различие*; това е изходното положение, което следва да имаме предвид, когато водим дебати по правата и изграждаме своята аргументация.

Възможна е реакция от страна на онези, които се чувстват застрашени за своето функционално единство на наличната си култура, което е предпоставка за тяхното съществуване. Раклащането на постигнатата констелация (отношение) посочват те, е удар върху основата на съместния ни живот. Това становище не засяга монолитността на културата, а нейната интегрираност при което обществения организъм ще се пропука.

Нека да посочим и противното схващане. Защитната реакция вижда промените като интервенция, като посегателство *отвън*. Нима обаче културните системи не познават изменения *отвътре*. Няма такава система която да не подлежи на *развитие и промяна*. Тъкмо това е основание за наличие на политика на човешките права. Преди да се разгледат в съдържателен план, човешките права трябва да се схванат формално като рефлексия върху заеманата собствена позиция. Клаус Гюнтер, посочва, че същността на правата е “във вземането на становище”. Именно рефлексната форма, която не разширява разбирането за правата в съдържателен план, а изразява само, изтъква на преден план убежденията ни на одобрение или неодобрение, е най-малкият общ знаменател, с чиято помощ можем да водим дебати в известна степен независимо от културната среда, в която се намират участващите страни. Подвластните на една култура индивиди са в правото си да изпитват

или да не изпитват уважение към нея отвътре. Страхът от чужда заплаха е същевременно слепота за различието у дома. Следователно *зачитането на чуждата култура* изисква не само херменевтичката (тълкователна) способност за разбирането ѝ, но и предварително осъзнатото *съгласие* или *несъгласие със собствената*. Трябва да е винаги възможно да виждаме дали защитата на една култура отвън не е защита срещу вътрешните убеждения на част от собствените ѝ членове. Културолозите посочват, *че колкото по-близо стоим до една култура, толкова повече различия и конфликти можем да открием в нея*.

Всичко това не е някакъв безсъдържателен формализъм, а опит да се очертае, макар и абстрактно, най-основното от всички права – *правото да имаш право*; тези права да са обосновани и оправдани и включващи нашето участие в обсъждането им. Имануил Кант посочва: “вроденото право е едно-единствено... присъщо на всеки човек по силата на неговата човечност” (Kant, 1988a).

Нека да илюстрираме това с два примера. Жените в държавите, където господства ислямът, безспорно имат права, но самите те (поне засега) нито участват в обсъждането им, нито са питани дали ги удовлетворяват формите им; правата чисто и просто са им легитимирани. Аналогична и ситуацията у нас с “правата на пациента”, предоставени ни от реформата в здравната система. Това са правомощия на пациентите, които никой не е питал за тяхното становище.

От казаното могат да се изведат две тези. *На първо място*, това е *закономерността*, че по-голямата претенция за външен респект, за уважение от страна на чуждите, изисква по-силно съгласие от страна на своите. *На второ място*, това е *изискването* при въвеждането или развитието на дадени права да се изхожда от вътрешни проблеми; дефинирането на правата да изглежда като уместни отговори на собствени, признати проблеми. Само така универсализмът ще бъде чувствителен към различията, а не илюзия за някакво ново правно-политическо есперанто. Адресантите на правата трябва сами да схванат неправдите, за които правата бяха дали отговори; само по този начин те ще запазят за себе си усещането, че едновременно са *цели и средства* за политиката на човешките права.

Това е минималното изискване, което е правило в морален план, но заедно с това е и силно. То не предполага индивидите да се разкриват в спецификата си като конкретни културни, социални и политически личности, а единствено като субекти, познаващи отговорността за

собствените си права, познаващи се като партньори в дискусиите, *които могат да предявяват условия за обосноваване на правата и сами да дават аргументи за това*. В стила на Чомски – това е дълбочинна граматика, над която израстват отделните системи от права и постоянно усъвършенстват конкретната си форма. В нейната рефлексивност не е заложен стилът на западната култура, а възможностите на всяка култура да учи и да се развива.

Процесът на глобализация предполага с помощта на *моралния реконструктивизъм* (Ю. Хабермас) и на *политическия конструктивизъм* (Ролс) да конкретизира и допълни принципи, които служат като ориентир в емпиричните ситуации, в които се отвоюват и институционализират системите от основни права. В първия случай индивидите се разкриват като незаменими морални лица, във втория – като правни субекти, чийто статус позволява детайлно определяне на юридически, политически и социални права.

Универсалното в двете теории – на Хабермас и на Ролс, е условие не само за диференцирането им в посока на морала и в посока на политиката, но и на съчетанието им, стига учението на Хабермас да се свърже и конкретизира с въпросите на политиката, а това на Ролс да признае на всяко равнище неизбежността от публична, т.е. дискусийна употреба на разума. Оттук всяко конкретно общество ще може да се разглежда едновременно като морална и като политическа общност; в центъра на юридическите политически и социални права ще прозира ядрото на моралните, а участниците ще могат да приемат себе си като морални личности и като граждани.

В рационалността на правото е заложена възможността и необходимостта нормите да се изграждат така, че засегнатите от тях да се вживяват последователно в *две роли* – на адресанти и на автори. Правото е мостът между измеренията на морала и политиката, а вътрешната му динамика позволява все по-инклузивни (включващ, включително) интерпретации на конкретно дефинираните права. Правата преди да станат политически и социални, трябва да се осъзнаят и етаблират (приемат) като юридически. По този начин, както казва Хабермас, в резултат политиката ще комбинира два извора на универсализма – *“принципа на дискурса”* и от *“правната норма”*. По линията на първия принцип гражданите ще осъзнаят себе си като незаменими и равни морални личности, доколкото им е присъщо човешкото; по линия на втория принцип ще се конструират като равноправни и защитени в

статуса си правни лица, членове на конкретна общност. Нека да обвържем правата със съответните им задължения и с институциите, които да ги гарантират и да им придават практическа сила.

Моралните права, доколкото са териториално неограничени, се отнасят за всеки, но те не са институционално защитени, затова имаме право и сме задължени да апелираме за спазването им пред всеки и навсякъде, когато смятаме, че са накърнени.

Правата на конкретната общност, поради двойния статус на частната и публичната автономия, позволяват постоянната им интерпретация, така че да включат всеки, комуто предходната интерпретация е била в ущърб. Тези права са защитени институционално от държавата, стига държавата да функционира нормално. Когато държавата не се справя с това свое задължение следва да се предприемат действия или т. нар. “*хуманитарна интервенция*”, която е оправдана в следните случаи:

А) Посегателство срещу основни права – при невъзможност част от членовете на общността да консумират правата си.

Б) Агресия срещу други държави – националноосвободителната борба не е изгубила значението си. Нейната подкрепа се оправдава от модела на агресията. Случаят с Югославия е показателен – защитата на правата, върху които безспорно бе нанесен ущърб в най-жестока форма, бяха защитени толкова късно, че се оформи подозрението, че наред с тяхната защита се осъществява на практика и подкрепата за един нов субект АОК (по-късно се появи и държавата Косово).

В) Предоставяне на убежище – това не е просто призив към солидарност, а задължение за всеобща отговорност спрямо изпадналите в невъзможност. Това е морална повеля за вживяване в ролята на жертвите.

Г) Екологически катастрофи – произтича от необходимостта за защита на телесната непрекосновеност и здравето на пострадалите.

Д) Икономическа нищета – глад, бедност, болести.

Е) Компенсация на исторически неправди – колониалните държави трябва частично да компенсират заграбеното в продължение на столетия.

В заключение, процесът на глобализация с неговите превратности и неумолим ход може да се окаже и шанс за човечеството то да поеме още по-решително съдбините си в свои ръце и да реализира автономията си, за която е предопределено.

ЛИТЕРАТУРА

1. **Йлинек, Г.** Общо учение за държавата. С., Юрпринт, 1900.
2. **Йотов, Ст.** Държавният суверенитет във философията на Имануел Кант – равносметка след 200 години. В: Ив. Стефанов (съставител). Сборник в чест на 100 годишнината на Цеко Торбов, 2000.
3. **Йотов, Ст.** НАТО – едрото, частно ченге. в-к “Сега” 14 май 1999.
4. **Кант, И.** Към вечният мир. С., БАН, 1795.
5. **Ролс, Дж.** Политическият либерализъм. С., Обсидиан, 1999.
6. **Русо, Ж. Ж.** За общественият договор. В: Избрани съчинения. Том I. София, 1988.
7. **Bodin, J.** Six livres dela Republique (латински превод на автора – 1586), използвано е изданието на Scientia, Aalen, 1976.
8. **Jellinek, G.** Allgemeine Staatslehre. Springer. Berlin, 1900.
9. **Kant, I.** “Metaphysik der Sitten.” In: Kant, I. Rechtslehre. Akademie. Berlin, 1988.